

ЄВА РАЙСЬКА

бахтало

історії українських ромів

БРУСТУРИ

Єва Райська

Бахтало. Історії українських ромів / Єва Райська. — Брустури : Дискурс, 2025. — 192 с.

ISBN 978-617-8326-96-8

До вашої уваги художні репортажі про ромські спільноти України — передусім про конкретних людей, які є частиною цих громад і, попри тривалу стигматизацію, суспільні стереотипи та складні життєві обставини, зберігають у собі людяність, щирість і відкритість до світу.

Це багатогранна й цілісна робота, що відкриває читачеві сучасних українських ромів як особистостей, відданих своїй справі, складних, суперечливих, іноді наївних, але завжди живих і справжніх. Видання буде цікавим не лише тим, хто досліджує національні меншини України, а й усім, хто цікавиться довколишнім життям і цінує жанр художнього репортажу.

Книжка також торкається урбаністичних контекстів: її герої живуть у містах, віддалених географічно й культурно, вони — військові, правозахисники, дослідники, письменники, а також «звичайні» роми, які самотужки долають життєві виклики.

Це мозаїка голосів та історій, що має потенціал змінити суспільне сприйняття ромів в Україні.

Усі права застережено. Жодну частину цього видання не варто відтворювати будь-яким способом без письмового дозволу видавництва.

Іди туди, де води глибші.

Св. Лука

ПЕРЕДМОВА

«Бахтало дром», — так кажуть роми, коли бажають щасливої дороги.

«Те авен бахтале», — говорили вони мені, коли я покидала їхній дім, рушаючи далі.

«Бог живе в дорозі», — повторювала одна з героїнь моїх репортажів.

Дорога як метафора. Живий сенс для подорожніх. Лінія, що не має ні початку, ні кінця.

Моє знайомство з ромами стало початком власної подорожі. Довгої, захопливої. Безкінечної. Часто заплутаної та непростої. Сутність якої приходить не одразу. А її значення можна розуміти лише з плином часу. Через іншого знайти себе. Відійти на відстань, щоб побачити ключове. Подорож, яка розпочалась на власній вулиці, розпливалась тонкими, звивистими течіями, тихими й шумними, показуючи мені іншу, досі не відому дорогу. Інколи ромський квартал — наче республіка зі своїм автентичним укладом. Кілька метрів відділяє квартал від життя, до якого ми звикли. Утім, часто цей дім такий самий, як і наш. Твій. Мій. Скільки їх залишилося порожніх після російського вторгнення. І розкиданих по світу тих, хто намагався складати до купи фрагменти своєї історії. Дорога ж продовжує бути для них внутрішнім компасом: для предків, які кочували та постійно перебували в дорозі, і для тих, котрі сьогодні живуть осілим життям. Дорога для них лишається глибинним сенсом

буття, нагадуючи про минуле. І водночас роблячи їх постійними блукальцями та мандрівниками у власній країні.

Щоразу, коли намагаюся зрозуміти, якими є роми моєї країни, відповідь шукаю для себе різною: вона сплетена з досвіду людського спілкування, спільних розділених моментів радості, інколи невидимого суму, прочитаних захопливих книг, історичних архівів, зустрічей і розповідей інших. Але насамперед із бажання зрозуміти тих, чиє життя протікає поруч, але часто непомітно. Зрозуміти й прийняти. Без стереотипів і маркерів.

Прийняти «іншого» з усіма його усталеними правилами, звичаями, культурними традиціями, поведінковими патернами та геть іншим сприйняттям світу інколи справді буває складно. Але є щось, що змушує мене відкрити цей не простий, але вабливий ромський світ у більш глибинних його сенсах. З тихою, але щирою любов'ю. Бо він про простоту, радість моменту, дитячу безпосередність і вдячність бути разом.

Роми — це завжди про розмаїтість культур, що перетікають усередині кожного з них. Про давні й недосліджені культури, які були до... І ті, що залишаться після... Про вкраплення, мозаїку й сотні атомів, кодів та ідентичностей, що створюють єдину суміш сучасних контекстів і сенсів. Наче відкриваєш велику мапу світу з усіма її архіпелагами, республіками, сутностями, складнощами, континентами, підручними амулетами, життєвими формулами та свободою до всього. Роми мого міста зовсім не схожі на ромів, які живуть, наприклад, десь біля донбаських териконів. Чи в степах Херсону. Або біля гірських вершин Криму. І музика кримських ромів зовсім не така, як джаз десь на Закарпатті.

І світ їхній як рання весна: часто вмовкає, відступає вглиб, звільняючи місце в чистий простір без уявлень і визначень.

Колись роми навчили мене їхнього привітання: «Те авен бахтале» («Хай щастить»). Щоразу, коли я промовляю ці слова, то відчуваю: відкривається інший, цікавий світ цих людей. Той, у якому завжди є місце для тихої радості. Усупереч усьому.

ПОЗИВНИЙ «БАРОН»

Віктор Ільчак — ром за походженням. Більшу частину життя він кочував містами країни в пошуках якоїсь копійки. Часто жебракував. Працював на сміттєпереробному заводі. Зазнав дискримінації через власну ідентичність. Але дев'ять років тому Віктор вирішив змінити цивільний одяг на військову форму. Тепер він той, ким пишається країна.

Віктор гордовито одягає військовий кітель, який акуратно лежить на широкому ліжку. Робить це неспішно, наче намагаючись зафіксувати ще один важливий момент життя, відбиток якого щільно вшитий у піксельну тканину та власне серце. У невеликому покої кублиться галаслива малеча — його четверо дітей. Найстарший син Віктор і молодші доньки Жанна, Анастасія і Нарин.

За мить майже непомітно входить дружина Ірен. Усі вони з цікавістю та захватом дивляться на батька. Тихенько, перешіптуючись між собою ромською мовою, сідають на саморобні дерев'яні сходинки, що ведуть знадвору до кімнати. Дитячі голоси поволі стихаються. Сьогодні вони знову слухатимуть татові історії з фронту.

Віктору Ільчаку — тридцять три. Вік Ісуса Христа. Та, як жартує сам чоловік, до великих Христових діянь йому й оком не сягнути. А втім, віддавати своє життя та здоров'я за друзів на війні — хіба це не справжня біблійна жертвенність? Чоловік належить до етногрупи роми-ловари. Їхні

предки в минулому прийшли на українські землі з Угорщини. Тож традиції й побут цього ромського етносу здебільшого ввібрали в себе вкраплення угорського культурного пласта, а ромський діалект ловарів вирізняється з-поміж інших великою кількістю запозичених слів з угорської мови та своєрідною експресивною інтонацією, яку виразно чути в мовленні Віктора.

«Ну нащо нам циганів тут?»»

Радванка — один із найстаріших мікрорайонів Ужгорода, де проживає найбільша кількість ромського населення. З центру сюди не так довго йти: якихось двадцять хвилин. Перші згадки про поселення на цій території датуються XIII–XIV століттями. Роми сюди заселилися з 1890 року. Тут народився й зростав Віктор. Батьки чоловіка були кочівниками, тож хлопець іще з дитячих років пізнавав світ у дорозі.

Закінчив початкову школу, проте далі продовжувати навчання не став. Потрібно було заробляти якусь копійку. Жити було сутужно. Родина Ільчаків бідувала. Доводилося часом жебракувати, щоб прогодувати дітей. Згодом у Віктора з'явилася власна сім'я, тож обов'язки збільшилися вдвічі. Він улаштувався вантажником сміттєпереробного заводу. Спочатку в працевлаштуванні йому навідріз відмовляли.

«Но, вони тіпа гаджо хіба брали на роботу. Казали: “Ну нащо нам циганів тут?”»

Проте чоловік настирливо наполягав на своєму. Намагався довести, що вміє добре працювати та має відповідальний характер. І переконав. На заводі Ільчак пропрацював кілька років. І весь час мріяв стати поліціантом. Але доля розпорядилась інакше.

У 2015 році, коли вже тривала російсько-українська війна на Донбасі, прийшов до місцевого військового комісаріату, щоб приєднатися до Збройних сил України. Але

й тут укотре отримав відмову. Висновок медичної комісії був коротким: непридатний для війська. Ромська вдача та характер не дозволяли здатися. Тож згодом Віктор підписав контракт і потрапив у 128 окрему гірсько-штурмову Закарпатську бригаду.

«Я собі вирішив: якщо живу в Україні, значить, треба йти воювати за нашу землю українську».

* * *

Віктор малослівний. На мої питання відповідає коротко та уривчасто. Після кожного слова опускає голову, наче шукає спогади з фронту. За весь час військової служби чоловік пройшов найгарячіші точки.

Напередодні 24 лютого 2022-го він мав передчуття, що почнеться велика війна. У переддень повномасштабного вторгнення бригаду, в якій він служив, відправили до Волновахи, що в Донецькій області. У перші ж дні там почалися нерівні бої. Коли вже не було чим відбиватись, надійшов наказ командира покинути позицію.

Під час відступу Віктор, водій-механік БМП-2, допомагав вивозити поранених побратимів. Якось сам вискочив із машини, а за лічені секунди відчув жахливий удар і нестерпний біль у тілі. Кров лилася цівкою на землю. Солдат Ільчак зазнав важкого осколкового поранення в руку та сильної контузії. У той немилосердний день із сотні бійців роти живими залишилося лише кілька. Серед них і Віктор.

«Коли побачив бойові дії у Волновасі, то вже думав — усе. Ну, тіпа, не повернусь живий і здоровий додому. Там руки, ноги повідривало хлопцям. Дзвонив своїм, прощався. Жінка і діти плакали», — чоловік опускає голову. На його обличчі папутиною проглядаються зморшки, наче своїми довгими горбистими лініями малюють химерні орнаменти донбаських териконів. Він непорушно сидить на м'якому ди-

вані, укритому декількома ворсистими ковдрами. Хтось із малечі підбігає до батька, сором'язливо ховаючись за його широкі плечі.

Ми сидимо в невеликій кімнаті. На стіні багато фотографій. На одній у золотій рамці — знімок Віктора з дружиною. На іншій — коричневий гобелен із зображенням Ісуса Христа, а поруч кілька великоформатних світлин-колажів: у центрі — Віктор у військовій формі, навхрест обвішаний бойовими патронами. З двох інших боків — зображення дружини та дітей. Ще трохи знімків біля столу, де він у чорному костюмі зі срібною краваткою на якомусь родинному застіллі. Усміхнений. Щасливий. Молодий.

«Но буває так, коли бачу дітей на фото, дуже сильно скупаю за ними. Буває, що й плачу за ними. Але найголовніше — я знаю, чого я на війні: бо захищаю своїх дітей», — каже чоловік, кидаючи погляд на старшого сина.

Медаль за звільнення міста, якого більше немає

Віктор трохи жвавішає. Він підводиться, дбайливо поправляє свою військову форму, птахом розправляє плечі, перевіряє, чи є всі шеврони на рукаві, щось коротко ромською промовляє до дітей, які досі вервицею сидять біля порога кімнати, і підходить до невисокої коричневої шафи. Дружина Ірен заносить велику пляшку кока-коли та червоний пластмасовий піднос із кришталевими келихами. Люб'язно пропонує мені напій. Робить це так урочисто, наче перед якоюсь особливою подією.

Віктор бере до рук папку й без поспіху відкриває. У ній — подяка від начальника Закарпатської обласної військової адміністрації за «Особистий внесок у захисті територіальної цілісності України та з нагоди Міжнародного дня ромів». Поруч іще одна медаль, якою чоловік пишається найбільше: орден «За мужність» третього ступеня від

Президента України. Цю медаль Віктор отримав за те, що зберіг життя людей, вивозячи побратимів у Волновасі навесні 2022 року. За мить показує ще одну та вголос зачитує, ледь усміхаючись: «За героїзм та особисту мужність». Цією чоловіка нагородили ще у 2016 році.

Знову сідає на м'яке ліжко. З шухляди поруч витягує два шеврони: один, із «ведмежою лапою», приліплює собі на праву руку, інший, де зображений череп, міцно стискає в руках. Це подарунок загиблого побратима. Декілька хвилин непорушно дивиться на нього, а потім із безрадісним обличчям ховає назад.

Без стереотипів

Мирослав Горват — знаний в Ужгороді ромський активіст, правозахисник і депутат міської ради. Він бореться за права ромської громади — допомагає оформлювати документи, влаштовувати дітей у школу, облаштовує інфраструктуру мікрорайону Радванка. А від початку повномасштабного вторгнення пан Мирослав разом із колегами департаменту соціального захисту населення міста активно опікується ромськими переселенцями зі східних та центральних областей. Горват також допомагає армії. Збирає військове спорядження, їздить на фронт, дбає про родини ромських військових.

«Ми, ромали, маємо розуміти, що руйнувати стереотипи важливо навіть для самих себе. Тоді й інші будуть змінювати думку про нас. Війна багато чого змінила. Те, що наші роми пішли воювати, — показник того, що вони хочуть жити на своїй землі. У своїй країні. Після війни нам усім доведеться будувати країну разом. І з ромами зокрема. Не робіть для ромів без ромів. Але це моя думка», — пан Мирослав експресивно й промовисто жестикулює. Про військового Віктора Ільчака говорить з особливою шаною. Нещодавно запропонував йому бути своїм помічником у діяльності щодо підтримки ветеранів.

«Він — наша гордість. Маємо з ним ще багато планів. Я завжди кажу нашим ромалам: будьте відкриті, щоб про вас розповідали. Бо ми є і хочемо бути частиною історії, яку нині творимо всі».

Сьогодні в українській армії служать приблизно дві сотні вояків ромського походження. Не всі говорять про свою ідентичність і приналежність до ромської спільноти, тому поррахувати точну кількість наразі важко. Крім допомоги військовим, Мирослав Горват також займається в Ужгороді організацією похоронної процесії загиблих ромських воїнів. Каже, що коли привозять героя «на щиті», усе відбувається за загальними правилами військового поховального ритуалу. Але він хотів би, щоб під час урочистих церемоній разом із гімном України колись зазвучав і ромський «Джелем, джелем».

«Бароном будеш»: ромський військовий у лавах ЗСУ

На вулиці чути гавкіт собак, на подвір'я Ільчаків сходяться люди. Це сусіди прийшли глянути на Віктора, бо знають, що сьогодні він дає інтерв'ю. Усі стають до загальної фотографії. Спершу підходять найближчі. Хоч тут і не розбереш, хто з них близькі, а хто — далекі родичі. Зрештою, Віктор радий усім. Рукою подає знак підходити ближче. Малі обступають одразу, старші трохи соромляться, але врешті встигають, поки фотоапарат фіксує мить.

Суворе обличчя чоловіка набирає лагідних, трохи дитячих рис. Собаки завмерли, ліниво гріючись на холодному сонці. Людські голоси стихають. Вулиця все глибше западає в тишу. Біла мереживна фіранка, що висить замість вхідних дверей до будинку, гойдається на вітрі, кутаючи у свої орнаменти чорне блискуче волосся дітей, що раз по раз смикають тканину. Віктор заходить до кімнати й пропонує зробити ще одну фотографію. Тепер тільки з сім'єю. Ще один момент цивільного життя закарбований.

Зараз чоловік перебуває на довготривалій реабілітації, але весь час хоче назад до побратимів. Каже, що війна зрівняла всіх, незалежно від етнічного походження чи соціального статусу. Під час своєї служби на фронті Віктор жодного разу не відчував прояву дискримінації або неприйняття. Навпаки — усі, з ким пройшов бойовий шлях, стали близькими й дорогими серцю друзями.

«Но, мені одразу сказали: “Бароном будеш”. Так я отримав свій позивний».

Не ром, а циган

Поки Віктор Ільчак відновлюється вдома, то працює інструктором на військовому полігоні — навчає й тренує нових бійців. А головне — мотивує молодих ромських хлопців вступати в армію. Попри непростий досвід війни, який носить під шкірою, він вірить, що війна здатна навчати людяності.

На вулиці тихо, хоч мак сій. Віктор сідає в старий жовтий автомобіль марки «Хюндай», пропонуючи підкинути мене до залізничного вокзалу. За сім хвилин ми вже на місці. Тишу порушує звук прибуття потяга. Чоловік витягує з автомобільного бардачка маленький ромський прапор: синьо-зелене тло та колесо — символ вічної дороги. Де кілька хвилин стоїть непорушно, а потім додає:

«Знаєте, коли йшов служити, то всі дивувалися. А потому самі казали, що я не ром, а циган. І так ми подружилися (з побратимами — ред.)», — Віктор задоволено всміхається. І говорить так, наче це й була найбільша його таємниця.

* * *

Стукіт локомотива відлунює довгим густим звуком. Сонце помаранчевою кулею котиться за обрій. Сутінки лягають на місто. Міські ландшафти за вікном поїзда мозаїчно змінюються на високі хребти гір, бовваніючи та спалахуючи останніми вечірніми променями сонця.

ДОБРИЙ ПАСТОР З МЕРЕФИ

*Найглибші річки течуть з найменшим шумом.
Латинське прислів'я*

— Для того, щоб зробити щось велике, треба мати команду. От, наприклад, Ісус її мав. Зібрав дванадцять апостолів, а потім вони змінили світ через проповіді. У них був дух спільноти.

Микола широко всміхається. Його ідеально білі зуби контрастують зі засмаглим кольором обличчя. Імпозантний, кремезний чоловік з відкритими очима готує чорний чай на вогні в подвір'ї будинку. Так він робить щоразу, коли в його дім приходить гість. Неспішно розпалює вогонь біля столу, за яким сидимо. Густий дим просочується крізь зелене листя винограду. На срібному підносі в блискучий самовар заливає холодну джерельну воду, підкидаючи туди сухих дров. Поволі розмішує ложкою темну, мов сажа, заварку. Поруч пахне трояндами та яблуками, смак яких кислить у роті. Із залитої полудневим сонцем кімнати виносить фіолетовий обрус, накриває ним дерев'яний стіл. Кладає мідну цукерницю, акуратно кидаючи грудки цукру в кожную чашку. На смак чай солодкий, як трояндове варення, і гіркий, як полин. Традиція чаювання в родині Миколи передалася від предків. Її, як і чай, він привіз із собою, коли востаннє зачиняв двері свого дому в Харкові.

Микола зростав у Вовчанську. Місто, що розташоване в лісостеповій зоні на берегах річки Вовча, яка через шість кілометрів впадає в Сіверський Дінець. Вище за течією примикають село Тихе й Вовчанські Хутори, а за п'ять кілометрів проходить уже кордон із Російською Федерацією. Миколині батьки були кочовими ромами, та мандрували переважно навесні й восени. Тато тримав коней, мама займалася дрібною торгівлею. Чоловік належить до сервської етногрупи. Сервів вважають українськими ромами, на відміну від інших ромських груп, вони живуть в Україні понад чотириста років. Тож у сервському діалекті можна часто почути слова, які існують і в українському вжитку, як-от слово «жерделя». Крім того, серви перейняли в українців традиції Різдва, Маланки та загалом побуту. На Святвечір вони підкидають кутю до стелі, а на Василя водять козу із традиційним перевдяганням на тварин і фольклорних персонажів. Є ще традиція заводити до хати коня, що засвідчує заможний статус сім'ї. Самі ж серви часто не знають, що певні елементи їхньої традиційної культури засвоєні від українських сусідів, з якими вони жили поруч упродовж багатьох років. Микола ж завжди цікавився історією своїх предків. І відчував, що Україна — його рідна земля, хоч і доволі часто ловив недовірливі погляди. Якось власник орендованої квартири підозріло запитав його про національність. Микола тоді стисло відповів: «Мої предки з Індії». Утім, прийняття його ідентичності відбувалось не з усіма. І не завжди.

Арешт

У 2001 році Микола перебрався до міста Мерефа, що в Харківській області. Тут він заснував протестантську церкву «Девлеско дром», де почав проповідувати для найбільш вільних ромів. Мерефа — одне з найстаріших міст Слобожанщини. Тут протікають дві річки Мжа та Ржавчик. А до